

SHARQ XALQLARI MUSIQA CHOLG'ULARI

Shahrisabz davlat pedagogika institute

“San’atshunoslik” kafedrası

o‘qituvchisi

Tursunov Xusniddin Isomovich

e-mail: qashqarrubob2022@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolamizda O‘rta osiyo davlatlarida musiqiy cholg‘ularini takomilashuvi, o‘zbek milliy cholg‘ularini tarixi va Sharq alomalarining musiqiy tarixga oid kitoblari haqida so‘z olib broilgan.

Kalit so‘zlar: Sharq alomalarini musiqa risollari, O‘zbek milliy musiqa cholg‘ulari, O‘rta Osiya Davlatlarida musiqa madaniyati shaklanishini.

MUSICAL INSTRUMENTS OF EASTERN PEOPLES

Abstract: This article discusses the development of musical instruments in Central Asian countries, the history of Uzbek national instruments, and books on the history of music by Eastern scholars.

Keywords: musical treatises by Eastern scholars, Uzbek national musical instruments, the formation of musical culture in Central Asian countries.

МУЗЫКАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ ВОСТОЧНЫХ НАРОДОВ

Аннотация: В данной статье мы говорим о развитии музыкальных инструментов в странах Центральной Азии, истории узбекских национальных инструментов, а также книгах восточных учёных по истории музыки.

Ключевые слова: музыкальные трактаты Востока, узбекские национальные музыкальные инструменты, формирование музыкальной культуры в странах Центральной Азии.

O'rta Osiyo hududidagi mavjud musiqa cholg'ulari turli xil jarayonlarni boshidan kechirib, ko'pgina musiqa cholg'ulari urushlar jarayonida boshqa davlatlardan keltirilib, ba'zan boshqa xorijiy davlatlarga olib ketilib, turli xil holatlarda musiqa ijrochiligida qo'llanilgan. Umuman O'rta Osiyo madaniyati butun Sharq madaniyati rivojiga katta hissa qo'shdi. VII asrlardan boshlab O'rta Osiyo musiqa san'ati shu darajada rivojlanganligidan ham tarixda Borbad Markaziy nomli turkistonlik bastakor, hofiz, sozandaning nomi zikr etilgan. U VII asrlarda Faxlobod (Borbad) nomi bilan mashhur bo'lib uni Eronga olib ketishgan. Faxlobod o'zining musiqa maktabini yaratib, o'n ikki maqomni ba'zi bir nusxalarini yaratilishiga asos solgan, ya'ni Turkiston musiqasini Eronga tarqatgan¹.

O'rta Osiyo hududidagi O'zbekiston, Tojikiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkmaniston davlatlarida turli-tuman musiqa cholg'ulari bo'lib. Ayniqsa O'rta Osiyoning barcha hududlarida dutor, do'mbra, doira, g'ijjak, nay ko'proq uchraydi. 1972 yilda Toshkent Davlat Konservatoriyasida San'atshunoslik fanlari doktori professor Fayzullo Karomatov rahbarligida "Sharq musiqasi" kafedrasi tashkil qilinib, maqom asarlarini ijrolari, milliy musiqa cholg'ularini ijrolari qayta tiklanib, musiqa ijrochiligida ud, tanbur, qonun, nay, g'ijjak, dutor, rubob, doira, surnay, qo'shnay, sato va boshqa musiqa cholg'ularini milliy uslubdagi ijrolari ham o'rganila boshlagan. Musiqa ilmining tarixi juda qadim-qadimlargacha borib taqaladi. Olimlarning qidiruvlari natijasida yer ostidan va joylardan topilgan uy, ro'zg'or buyumlaridagi musiqa cholg'ularining va ijrochilarning tasvirlari aks ettirilgan suratlar va boshqa ma'lumotlarga tayanib, musiqa ilmining juda qadim tarixga ega ekanligini guvohi bo'lamiz. Musiqa ilmining tarixi juda qadim-qadimlargacha borib taqaladi.

Komil Xorazmiyning "Tanbur nota chizig'i"da esa maqomlar nota yozuvi berilgan. Yozilgan ilmiy asarlarda har bir mutafakkir olim o'zi yashab ijod etgan davridagi musiqiy hayotga doir musiqa ilmini amaliy va nazariy sohalariga tegishli musiqa cholg'ulari va ularning ixtirochilari, sozanda, xonanda, bastakor,

¹ (Маъориф ва маданият журнали. Баку 1923 й. 8, 9 с)

musiqashunoslar to'g'risidagi ma'lumotlar o'z ifodasini topgan. Qadimiy shahar va o'lkalarning nomlari ko'pgina yozilgan asarlarda zikir etilgan. Masalan, O'rta Osiyo hududidagi Movaraunnahr, Turon, Turkiston, Samarqand, Termiz, Buxoro, Farg'ona, Xorazm, Qarshi, Shahrisabz, Ajam, Hisor, Marv va hakoza shaharlar aro "Buyuk ipak yo'li" vositasida iqtisodiy va madaniy aloqalar olib borilgan².

IX asrlardan boshlab "Musika" ilmiga va uning ijrochiligiga oid musiqiy asarlar paydo bo'la boshladi. Farobiyning "Kitobu-l-musiqiy al kabir" (Musiqaga oid katta kitob) X-XI asrlarda Abu Ali Ibn Sinoning "Kitobu-ash-shifo", "Donishnoma" kitoblaridagi maxsus boblar. Abdulqodir Marog'iyning "Maqosid-ul-alhom" (Kuylar maqsadlari) Urmaviyning "Risolutush-sharafiya", Qutbiddin Sheroziyning "Durratuttoj" musiqiy risolalari. Abduraxmon Jomiyning "Risolayimusiqiy" (Musika ilmi risolasi). Kavkabiyning "Risolayimusiqiy" asari, ya'ni "Risola dar bayoni duvozdah maqom" "O'n ikki maqom bayoniga bag'ishlangan risola", Xusayniyning "Qonuni-ilmi" va "Amaliyi musiqiy", Darvesh Ali Changiyning "Tuhfatu-s-surur" asarlari shular jumlasidandir.

Milliy musiqa cholg'ularini deyarli juda ko'p nusxalarini Sharq olimlari, allomalari tomonidan ixtiro etilib kelingan. Keyin boshqa davlatlarga tarqalib, ular ko'rinish va tuzilishi jihatidan bir xil, nomlanishi, shakli, tuzilishlari, ijro etiladigan asarlari bilan bir-biridan farq qiladi.

NAY. Nay musiqa cholg'usining yaratilishi haqida turli xil ma'lumotlar mavjud. Ulardan birida go'yo nay temirchilarning olovini havosi orqali puflab beradigan narsasiga qiyos qilib Xorazmshoh Mavlano Safjiddin Al-Mo'min tomonidan ixtiro qilingan deyiladi. Nay musiqa cholg'usi zardolidan, tutdan, g'arovdan, nuqra, kumush yoki misdan yasaladi. Unda yetti ovoz chiqaruvchi teshik pardalar bo'lib, bittasi alohida og'izdan nafas berish uchun, oltitasi bir joyda birin-ketin olti barmoqqa moslanib, bular asosiy sado chiqaruvchi aylana pardalar hisoblanadi. 1924 yillarda Buxoroda mavjud nay cholg'usi to'g'risida quyidagicha ma'lumotlar berilgan. "Nay qamish ma'nosida forscha bir so'zdir. Nay "birinj" yo "baqir" dan

² А.Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати IV. Тошкент. 1985 йил

(kumush yoki mis) yasaladur³. Yana bir asarda tanbur musiqa cholgʻusini sozlanishida Buxoroda mavjud naylardan foydalanilganligi, yaʼni mis nay “sol”, yogʻoch nay “lya-bemol”, gʻarov nay “lya” tovushlarini berib, asar ijrosida tanbur yuqoridagi naylardan biribiri “sol”, “lya-bemol” yoki “lya” tovushlariga soz qilinar ekan⁴. Oʻzbekistonda nay musiqa cholgʻusi ijrochiligida keng miqyosda qoʻllaniladi.

SURNAY. Surnay musiqa cholgʻusi ham oʻz murakkabligi bilan ijrochidan ulkan mahoratni talab qiluvchi cholgʻu hisoblanadi. Surnay asosan tut, zardoli daraxtlaridan tayyorlanadi. Surnayda quyidagi nomlanishdagi tuzilmalar mavjud. Surnayning tana qismi, boshlanish tomoni kichikroq doira shaklda, quyi qismi kattaroq aylana shaklda. Uning ijrosi uchun esa misdan kichik naysimon nusxa pil tayyorlanib, surnayning yuqori qismida joylashtiriladi. Bunga nafasdan toʻgʻri foydalanish maqsadida ebonet yoki daraxtdan aylana shakldagi “Peshdam” tayyorlab oʻrnatiladi. Uning yuqorisida esa qamishdan tayyorlangan kichik naycha yasab oʻrnatiladi. Surnayni ustki qismida yettita sado beruvchi aylana parda teshigi bor. Surnay xalq sozandolari tomonidan ikki xil uslubda ijro etiladi.

Qoʻshnay asosan ikkita qamishdan yasalgan musiqa cholgʻusi boʻlib, avvallari faqat xalq orasida ijro etilib kelingan. Keyingi yillarda esa bu musiqa cholgʻusining ijrosi koʻpgina musiqa dargohlarida ham oʻrganilmoqda va musiqa ijrochiligida keng qoʻllanilmoqda. Qamish naychani yuqori tomoni berkitilgan, pastki tomoni esa ochiq. Yuqori qismida maxsus tilchak ochilib, nafas orqali puflab ijro etishga moʻljallangan va yettita sado chiqaruvchi parda teshiklari mavjud. Oʻzbekistonda kekxa qoʻshnay cholgʻuchi ustozlardan keng tanilgan Ahmadjon Umrzoqov, Xorazmda esa Qurbonboy ogʻa Otajonovlar.

Karnay katta hajmdagi misdan, kumushdan yasalgan musiqa cholgʻusidir. Karnay uch qismdan iborat boʻlib, musiqa cholgʻulari orasida eng baland va pastgi oktavalarda eng kuchli bas tovushli sado beruvchi musiqa cholgʻusi hisoblanadi. Albatta, karnay asosan surnay, doira yoki nogʻora ijroligida ijro etiladi

³ Фитрат. Ўзбек классик музыкаси ва унинг тарихи. Тошкент. 1993 й. 33 с

⁴ Н.Миронов. Музыка узбеков. Самарканд. 1929

Chang musiqa cholgʻusi tanburning oʻttiz ikki pardasidan olinib ixtiro qilingan. Baʼzi rivoyatlarda goʻyo Arastun (Arestotel) hakim Zuhro yulduziga qiyos qilib ixtiro qilgan deyiladi. Undan tashqari Abdulqodir Maʼrigʻiy oʻzining “Maqosid ul alhom” kitobidan chang musiqa cholgʻusini yuziga teri tortilgan, unga 24 ta tor ikki tomoniga ip bilan bogʻlab qoʻyilgan degan maʼlumot berilgan boʻlib, noxun (tirnoq) vositasida ijro etilgan. Egri chang musiqa cholgʻusining bir turi bu cholgʻuning yuz qismiga teri emas balki yogʻoch qoplangan. Torlari ip bilan emas, choʻplar vositasida berkitib qoʻyilgan. Hozirgi kunda Oʻzbekiston hududida musiqa ijrochiligida qoʻllanila yotgan “Chang” nomli musiqa cholgʻusi Sharq va boshqa xalqlarning milliy musiqa ijrochiligida turli xil nomlanishlarga ega. Koʻpgina musiqiy risolalarda zikr etilgan “Chang” cholgʻusi hamda XVI asrlarda Darvesh Ali Changiy ijro etgan “Chang” nomli musiqa cholgʻusi tamoman boshqa koʻrinishda boʻlib, hozirgi kunda musiqa ijrochiligida qoʻllanilayotgan “Arfa” musiqa cholgʻusining aynan oʻzidir. Chang soʻzi sozandaning oʻng va chap qoʻllari bilan changga panjalar orqali “Chang solish” vositasida musiqa ijro etish maʼnolarini anglatadi. Hozirgi kunda Oʻzbekistonda “Chang” cholgʻusi milliy va zamonaviy musiqa ijrochiligida keng miqyosda qoʻllanilmoqda. Faxriddin Sodiqov, Fozil Xarrotov, Axmad Odilov, Rustam Negmatov, Abduraxmon Xoltojievlar oʻziga xos chang ijrochiligi maktabini yaratgan ustozlar hisoblanadi. Chang musiqa cholgʻusining tovushqatori uch oktavadan iborat boʻlib, birinchi tovush “sol” ovoizidan boshlanadi. Chang ijrosi katta qamishdan yasalgan ikkita choʻpcha vositasida ijro etiladi.

Rubob musiqa cholgʻusi koʻpgina Sharq xalqlari musiqa ijrochiligida qoʻllaniladi. Rubob musiqa cholgʻusining yaratilishi borasida turli xil maʼlumotlar mavjud. Abdurauf Fitrat oʻz kitobida quyidagi fikrni bildiradi: «Bu yigirmanchi yillarda Hindistondan keltirilgan “Sarang” ismli bir cholgʻuning rubobga juda oʻxshashligi meni juda shoshirgan edi. Soʻngra qoʻlimga tushgan Darvesh Alining “Risolaiy musiqiy” asarida bu cholgʻuning Balxda yasalgani, Muhammad Xorazmshoh zamonida Xorazmda rivoj topgani koʻrsatiladur” Oʻzbekistonda Qashqar rubobi 1937 yillardan boshlab qoʻllanila boshlagan. Oʻzbekiston Xalq artisti

ustoz Muhammadjon Mirzaev bilan suhbat shuni ko'rsatadiki, Toshkentda dastlab bir uyg'ur sozandasi bu cholg'uni ijro etib yurgan. Qashqar rubobining o'ziga xos ijrochilik maktabini yaratgan buyuk ustoz M.Mirzaevning xizmatlari buyukdir. Hozirgi kunda rubob musiqa cholg'usini mohir ijrochilari Sh.Mirzaev, Qobil Usmonov, Ari Boboxonov, Tohir Rajabov, Adham Xudoyqulov, Rifatilla Qosimov, Davron Ziyodov va boshqalar.

Afg'on rubobi milliy musiqa ijrochiligida asosan Buxoroda qo'llaniladi. Bu turdagi rubob Hindistonda, Pokistonda hamda Badahshon viloyatida turlicha nomlanishlarda uchraydi. Shu bois bu rubob sozi Badahshonda "Badahshon rubobi", Afg'onistonda "Afg'on rubobi" deb ataladi. Badahshon rubobini kosaxona va dasta tuzilishi bir bo'lak yog'ochdan tayyorlanadi. Unda asosan 5 ta ichakdan tayyorlangan torlar bo'lib, ya'ni ular turli xil yo'g'onlikda. Undan tashqari oq po'latdan tayyorlangan o'n ikkita simli torlari, ya'ni qo'shimcha sado beruvchi torlari dastasining orqa yon qismida o'rnatilgan.

Tor musiqa cholg'usi asosan Turkiyada, Eron "Dastgoh"lari, Kavkaz xalqlarining "Mug'am" asarlari, umuman milliy musiqa ijrochiligida keng miqyosda qo'llaniladi. Tor sozi ya'ni musiqa cholg'ulariga taqaladigan tor bo'lib bu cholg'uning nomlanishi ushbu atamadan olingan. Tor musiqa cholg'usining Eron va Ozarbayjonda tayyorlangan nusxalarida aynan Eron setori singari pardalar joylashuvi bir ton, chorak tonli pardalardan iborat. Keyingi yillarda O'zbekistonda aniqrog'i Xorazm viloyatida milliy musiqa ijrochiligini cholg'u va ashula yo'li ijrosida qo'llanilmoqda. Dastlab tor musiqa cholg'usi jo'rligida Xorazmda Bola baxshi keyin esa O'zbekiston Xalq artisti Komiljon Otaniyozov Xorazm maqomlari, xalq kuylari va o'zi bastalagan musiqiy asarlarni ashula yo'li ijrolarini ijro etgan. Shundan so'ng hozirgi kunda deyarli O'rta Osiyoda ko'pgina hofiz-xonandalar "Tor" cholg'usi jo'rligida ashula yo'liga xos musiqiy asarlarni ijro etishadi.

Dutor ijrosida asosan o'ng qo'lning panjalari asosiy bo'lib, ipakdan yoki ichakdan tayyorlangan torlari uriladi. Mazmuni Du – ikki, tor – tor, ya'ni ikkitor degan ma'noni anglatadi. Cholg'uda ikki tor mavjud bo'lib, birinchi tori kichik

oktavaning Iya tovushiga, ikkinchisi esa shu oktavaning mi tovushiga sozlanadi. Uning sehrli ohanglari inson qalbini nurafshon etib mehr-muhabbatga, jasurlik va matonatga chorlovchi chuqur hissiyotni uygʻotadi. XX asrning 80-yillaridan boshlab atoqli bastakor Oʻzbekiston Xalq artisti Gʻanisher Toshmatov tashkil etgan respublika “Dutorchi qizlar” ansamblini aytib oʻtish joizdir. Xalqimiz oʻrtasida eng koʻp ijro etish uchun ommalashgani dutor altdir. Qolgan dutor oilasi oʻzbek xalq cholgʻu asboblari orkestrlaridadoimiy ijro etishga moʻljallangan.

Biz tasvirda koʻrib turgan cholgʻu qadimiy ud cholgʻusi hisoblanadi. Bu cholgʻuda olti juft tor yaʼni 12 tor mavjud boʻlib, aniq ovozlarga ega emas. Sozandalar oʻta sezgirlik, eshitish qobiliyatlarini ziyraklik bilan ishga solib slux yordamida ijro etiladi. Hatto xalq qoʻshiqchiligi janrida ijro etilib ashula va qoʻshiqlarga sehrli va yoqimli ohanggi bilan joʻr boʻladi.

Doira musiqa cholgʻusi musiqa ijrochiligida asosan mezon hisoblanib, yakka ijro, ikki, uch, toʻrt, besh va koʻproq cholgʻular joʻrligidagi jamoa ijrolari jarayonida hamda xonanda va sozandalar joʻrligidagi ijrolar, bir meʼyorda muayyan oʻlchovlardagi doira zarblari asosida ijro etib turiladi. Oʻzbekistonda doira musiqa cholgʻusi xalq ashulalari, yallalar, terma, lapar, maqom asarlarini cholgʻu va ashula yoʻli ijrolarida keng miqyosda qoʻllaniladi. Doira ijro etiladigan ijro zarblari esa turli davrlarda har xil nomlanib, aruz vaznlari asosida tartibga keltirilib “T” va “N” harflaridan foydalanilgan. Masalan, ta-na, tan-nan, tana-nana va hakoza⁵. Abdurauf Fitrat doira zarblari haqida shunday maʼlumot beradi. U doira zarblarini “usul” deb ataydi. Bunda “nagʻma” va “niqra” toʻgʻrisida soʻz yuritiladi. “Musiqiy olimlarimiz musiqada usul belgilash uchun shunday harakat qiladilar. “Kuy”da bir-biriga boylanib kelgan “niqra”larning “tan” shaklida boʻlganini “sabab-i hafit”, “tana” shaklida boʻlganini “sabab-i saqil”, “tanani” shaklida boʻlganini “fosila” deb ataydilar. Mana shunday qilib “usul” doiralarini doiralarini tuzadilar.

“Qoʻsh-nogʻora”. Bu cholgʻu ham xalqimizning qadimiy sozi hisoblanadi. Bejirim holda yasalgan sopol quyma boʻlib, ogʻzi mol terisi bilan qoplangan. Ular

⁵ И.Ражабий. Мақомлар масаласига доир. Тошкент. 1963. 68 с

bir-biridan farq qilib, katta va kichik nogʻoralardir. Teri qismi olovda qizdiriladi – birinchisi tarangroq qizdirilsa, ikkinchisi esa yoʻgʻon ovoz uchun pastroq qizdiriladi. Shuning uchun ushbu tantanovor milliy ohanglarda qoʻshnogʻoraning ham oʻrni beqiyosdir.

Sharq va oʻrta osiyo xalqlari cholgʻulari azaldan xalq ijro amaliyotida shakllanib, turli koʻrinish va tarkiblar asosida foydalanish anʼana boʻlib kelgan. Sharq va Oʻrta Osiyo xalqlarining musiqa cholgʻusozlari haqida oʻquvchi yoshlarning madaniy va maʼnaviy saviyasini shakllantirish yoʻlida musiqa cholgʻulari ham beqiyos oʻrni borligi ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda milliy cholgʻularimizning ijrochilikdagi oʻrni va mohir sozandachilik sanʼati namoyondalari toʻgʻrisida olib borilgan tadqiqotlar hatijasida toʻplangan maʼlumotlardan umumtaʼlim maktablari musiqa madaniyati fani oʻqituvchilari, musiqa va sanʼat maktablari hamdasanʼat va madaniyat kollejlari musiqa oʻqituvchilari foydalanishlari mumkin.

Adabiyotlar roʻyxati

1. Isʼhoq Rajabov. Maqomlar masalasiga doir. Toshkent 1963 y
2. M.M.Xayrullaev. Farobiy. Toshkent 1963.
3. M.M.Mallaev. Oʻzbek adabiyoti tarixi. Toshkent 1965
4. M.Raxmonov. Oʻzbek teatri. Toshkent 1975 y.
5. A.Navoiy. Tanlangan asarlar. Jild III. 1948.
6. Boburnoma. Toshkent 1958.
7. F.Karomatov va boshqalar «Oʻzbekiston xalq sozandarlari» 1959.
8. Isomovich, Tursunov Husniddin. "Musiqa Sanʼatning Pedagogik Shakllanish Jarayonlari." *Diversity Research: Journal of Analysis and Trends* 2.5 (2024): 58-62.
9. Isomovich, T. X. (2024). O 'ZBEKISTONDA MUSIQA PEDAGOGIKASINING DAVRLAR ARO RIVOJLANISHI. *Yangi O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o'rni va rivojlanish omillari*, 7(5), 93-99.

10. Isomovich, Tursunov Xusniddin. "XX ASRDA O'ZBEK MUSIQA SAN'ATIDA TUB BURILISH, YOHUD IJROCHILIK USLUBINI YANGI SHAKLI." *Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi* 20.5 (2024): 27-31.
11. Isomovich, Tursunov Xusniddin. "O 'ZBEKISTONDA MUSIQA PEDAGOGIKASINING DAVRLAR ARO RIVOJLANISHI." *Yangi O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o'rni va rivojlanish omillari* 7.5 (2024): 93-99.
12. Isomovich, Tursunov Husniddin. "Historical Pedagogical Content And Characteristics Of Dutor Instrument Performance." *Pedagogical Cluster-Journal of Pedagogical Developments* 2.5 (2024): 310-316.